

مجله علمی - پژوهشی برنامه‌ریزی فضایی
سال دوم، شماره سوم، (پیاپی ۷)، زمستان ۱۳۹۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۰/۱۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۱۴
صص: ۹۵-۱۱۰

سنجش تأثیرات اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری (نمونه موردی شهر کرمانشاه)

سید اسکندر صیدایی^{۱*}، شهین رستمی^۲

۱- استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه اصفهان

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی توریسم دانشگاه اصفهان

چکیده

امروزه صنعت گردشگری در دنیا، یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل موثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان حایز جایگاه ویژه‌ای است. حضور بازدیدکنندگان در هر کشوری بر الگوی زندگی افراد بومی تأثیر می‌گذارد. بازدید کنندگان نیز تحت تأثیر فرهنگ کشور میزبان و ارزش‌های موجود در آن قرار می‌گیرند. این صنعت می‌تواند موجب تغییرات اقتصادی و اجتماعی شود؛ در سایه گفتگو و ایجاد رابطه متقابل بین مردمان دو ناحیه، پیام صلح بدهد و از آن جا که این صنعت به ارائه خدمت متکی است می‌تواند موجب افزایش اشتغال و درآمد شود. در این پژوهش سعی شده است پیامدها و اثرات مثبت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حاصل از توسعه گردشگری در این شهر بررسی و راهکارهایی مناسب برای توسعه هرچه بیشتر این اثرات با یک برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح پیشنهاد می‌گردد. این پژوهش از نوع مطالعات توصیفی و تحلیلی و از نوع پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش شامل کارشناسان و متخصصان سازمان‌ها و ادارات شهر کرمانشاه در زمینه صنعت گردشگری می‌باشد. به دلیل حجم کم، تمام جامعه آماری (۵۰ نفر) به عنوان نمونه انتخاب شدند و مورد مطالعه قرار گرفتند. روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات در این پژوهش، روش کتابخانه‌ای و

میدانی (پرسشنامه) است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیات پژوهش از تحلیل رگرسیون خطی ساده استفاده شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که باتوجه به توانمندیهای شهر کرمانشاه توسعه گردشگری به ترتیب در توسعه اقتصادی و اجتماعی- فرهنگی شهر کرمانشاه تأثیر معنی داری داشته و به ترتیب ۱۷ و ۱۶ درصد تغییرات اقتصادی و اجتماعی به توسعه گردشگری بر می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: برنامه ریزی، توسعه، گردشگری، شهر کرمانشاه.

۱- مقدمه

۱-۱- شرح و بیان مسأله پژوهشی

امروزه صنعت گردشگری در دنیا، یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل موثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به عنوان گسترده ترین صنعت خدماتی جهان حایز جایگاه ویژه‌ای است. از این رو بسیاری از کشورها در رقابتی نزدیک و فشرده، در پی افزایش بیش از پیش منافع و عواید خود از این فعالیت بین المللی اند (کازمی، ۱۳۸۵: ۱).

بر اساس گزارش سازمان جهانی گردشگری، درآمد حاصل از گردشگری بین‌المللی در سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۵ تقریباً بیش از دو برابر شده و از ۲۷۰ میلیارد دلار به ۶۸۰ میلیارد دلار افزایش پیدا کرده است. تعداد گردشگران بین المللی نیز از ۴۳۹ میلیون نفر در سال ۱۹۹۰ به ۸۶۰ میلیون نفر در سال ۲۰۰۵ رسیده است (2005, W.T.O). حضور بازدیدکنندگان در هر کشوری بر الگوی زندگی افراد بومی تأثیر می‌گذارد. بازدید کنندگان نیز تحت تأثیر فرهنگ کشور میزبان و ارزش‌های موجود در آن قرار می‌گیرند. این صنعت می‌تواند موجب تغییرات اقتصادی و اجتماعی شود؛ در سایه گفتگو و ایجاد رابطه متقابل بین مردمان دو ناحیه، پیام صلح بدهد و از آن جا که این صنعت به ارائه خدمت متکی است می‌تواند موجب افزایش اشتغال و درآمد شود. اثرات این صنعت در نواحی و

مناطق مختلف، فرق می‌کند. تجربه نشان داده است که صنعت گردشگری شکل‌های متفاوتی به خود می‌گیرد و می‌تواند موجب تأمین رضایت مسافران و گردشگرانی شود که با انگیزه‌های گوناگون به سفر می‌روند. همچنین تجربه نشان می‌دهد که برخی از مکان‌ها (مقصد مسافر) گاهی به شهرت می‌رسند و گاهی شهرت خود را از دست می‌دهند (گی، ۱۳۸۵: ۲۶۲). کشورهای دارای جاذبه‌های گردشگری به لحاظ جذابیت‌های طبیعی، فرهنگی، تمدن کهن و آثار باستانی و مذهبی که در اختیار دارند استعداد و توانایی در خور توجهی در جذب گردشگران دارند که با سرمایه‌گذاری مناسب در این صنعت می‌توانند سالانه میلیاردها دلار درآمد کسب کنند، از این رو صنعت گردشگری در بسیاری از کشورهای جهان به عنوان یک منبع درآمد پایدار محسوب می‌شود که این امر علاوه بر تأثیر مثبت خود بر اقتصاد کشورها، بعنوان یک عامل مهم و موثر اشتغال‌زایی و رفع محرومیت به شمار رود (www.parsacity.com). اهمیت این صنعت و تأثیر آن بر توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی باعث شده است تا بسیاری از مدیران و برنامه ریزان محلی، منطقه‌ای و ملی در اقصی نقاط دنیا برای گسترش آن برنامه‌ریزی و تلاش نمایند (www.eModiran.com). شهر کرمانشاه یکی از مناطقی است که درای جاذبه‌های متنوع گردشگری

همین تفکر است. امروزه صنعت گردشگری در دنیا، یکی از منابع مهم درآمد و در عین حال از عوامل مؤثر در تبادلات فرهنگی بین کشورهاست و به عنوان گسترده‌ترین صنعت خدماتی جهان حائز جایگاه ویژه‌ای است. مطابق نظر سازمان جهانی گردشگری^۱ که وابسته به سازمان ملل است، گردشگری بزرگترین صنعت فعال در جهان است (فرزین، ۱۳۸۲: ۳). هنگامی که یک جامعه تبدیل به مقصد گردشگری می‌شود، کیفیت زندگی، سیستم‌های ارزشی، روابط خانوادگی، نگرش‌ها، آداب، سنن، الگوهای رفتاری و بسیاری از مولفه‌های دیگر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن تحت تأثیر قرار می‌گیرد. از جمله این تأثیرات می‌توان به افزایش جمعیت، شلوغی، استفاده بیشتر از زیربنای اقتصادی، بهبود وضعیت اشتغال، نوزایی هنرها و فنون محلی و فعالیت‌های فرهنگی سنتی، تأثیر بر میزان درآمدها و یا فقر در جامعه اشاره کرد (کاظمی، ۱۳۸۲: ۲). سرزمین پهناور ایران با طبیعت رنگارنگ و استثنایی خود و همچنین با فرهنگ و تمدن باستانی که ریشه در تاریخ کهنسال این مرز و بوم دارد و نیز آثار باستانی بسیار زیادی که در جای جای این کشور دیده می‌شود، در ردیف یکی از کشورهای مهم جهان به لحاظ جایگاه تاریخی، فرهنگی و سایر جاذبه‌های جهانگردی قرار گرفته است. کشور ما هرچند در سال‌های اخیر با توجه به اهداف کلان کمی و کیفی برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و سیاست دولت و قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی مبنی بر توسعه صنعت گردشگری، گام‌های مثبت و توأم با خوش

در سطح ملی و منطقه‌ای است که می‌تواند به عنوان یکی از قطب‌های گردشگری مطرح گردد. این شهر از لحاظ تعداد و تنوع آثار تاریخی، فرهنگ و آداب و رسوم اصیل و جاذبه‌های طبیعی فراوان همچون نگینی در غرب می‌درخشد. همچنین بخاطر قدمت و آثار بجا مانده از دوران گذشته و وجود مناظر زیبای شهری توانایی جذب گردشگران بسیاری را دارد. اما در حال حاضر استفاده مناسبی از این توان‌های گردشگری منطقه به عمل نمی‌آید و بسیاری از جاذبه‌های طبیعی و تاریخی این شهر به دلیل عدم معرفی و تبلیغات کافی برای بسیاری از گردشگران ناشناخته مانده است. در ایام تعطیل سال بخصوص تعطیلات عید نوروز این شهر پذیرای حجم بالایی از گردشگران است. ازدحام جمعیت گردشگر در این موقع از ایام سال پیامدها و تأثیرات مثبت و منفی اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی را به همراه داشته است. در این پژوهش سعی شده است پیامدها و اثرات مثبت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حاصل از توسعه گردشگری در این شهر بررسی و راهکارهایی مناسب برای توسعه هرچه بیشتر این اثرات با یک برنامه ریزی و مدیریت صحیح پیشنهاد می‌گردد.

۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

دستیابی به رفاه و تأمین سعادت شهروندان دغدغه اکثر دولت‌های جهان است. به همین دلیل سیاستمداران با همکاری اقتصاددانان و همه دانشمندان علوم ذریبط همواره به دنبال یافتن راه حل‌های جدیدتر برای کسب درآمد و رفاه بیشترند که گرایش عمومی دولت‌ها به سوی گردشگری نشأت گرفته از

تحقیقاتی در همین رابطه در سطح جهانی، منطقه‌ای، ملی، استانی و همچنین به صورت موردی انجام پذیرفته است. در زیر به برخی از مطالعاتی که در این زمینه انجام شده است، اشاره می‌شود.

گارسیا فالکن و مدینا مانوز^۱ (۱۹۹۹): در مقاله‌ای به جنبه‌های فرهنگی-اجتماعی، محیطی، اقتصادی و بخصوص توسعه توریسم اشاره کرده‌اند و راهکارهایی جهت ساخت استراتژی‌هایی برای توسعه توریسم پایدار در جزیره گران کاناریا پیشنهاد داده‌اند و توسعه پایدار را به عنوان یک نیاز ضروری برای دستیابی به اهداف اقتصادی بدون از بین رفتن محیط طبیعی می‌دانند.

هال^۲ (۲۰۰۰): در پژوهشی به بازسازی و توسعه توریسم در آلبانیا پرداخته است و به این نتیجه می‌رسد که یکی از فوایدی که جذب توریسم می‌تواند برای منطقه به همراه آورد این است که می‌تواند درآمدها را افزایش و باعث اشتغال زایی شود. همچنین باعث حفظ بقای هنرهای منطقه و صنایع دستی آنها می‌شود و سبب جابجایی نقش‌های اقتصادی در میان خانواده‌های مختلف روستایی می‌شود. همچنین این منطقه نیاز دارد که نقش توریسم را به عنوان یک پروسه بهبود بخش در خود پررنگ تر کند و مطالعه روی آن منطقه می‌تواند مدل‌های فراوانی را برای کشورهای کوچک و در حال توسعه فراهم بیاورد، تا بتواند در تقویت جنبه‌های مختلف در کشورشان به موفقیت‌هایی دست پیدا کنند.

بینی برداشته است، اما با توجه به شأن و مقام جایگاه و ظرفیت‌های بالای کشورمان در ارتباط با صنعت گردشگری، تا رسیدن به وضعیت مطلوب و قابل قبول، راه درازی را باید بپیماید (مهدی آبادی، ۱۳۸۴: ۸). رسیدن ایران به جایگاه مناسب در گردشگری جهانی نیازمند توجه کلیه بخش‌های دولتی، سازمان‌های مرتبط با صنعت گردشگری و بخش خصوصی به این صنعت است.

شهر کرمانشاه با توجه به جاذبه‌های بی‌شمار طبیعی، تاریخی و فرهنگی و سرمایه‌گذاری‌های سال‌های اخیر در آن، می‌تواند مسیر توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و زیست محیطی خود را همچنین به همراه کل استان طی کند. برخورداری از تنوع آب و هوایی، کوهستان‌ها و قله‌ها، برفگیر، غارها، رودهای پر آب و سراب‌های زیبا، همچنین آثار تاریخی متنوع، از جمله پتانسیل‌هایی است که می‌تواند زمینه جذب گردشگر و رونق صنعت گردشگری را در منطقه فراهم آورد. این توسعه در صورتی میسر خواهد بود که برنامه ریزی دقیق و مدیریت بالا برای توسعه گردشگری در منطقه صورت گیرد.

۱-۳- هدف

سنجش و تحلیل تأثیرات اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی گردشگری از دیدگاه کارشناسان و مسئولان بخش گردشگری.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در دهه‌های اخیر گردشگری و موضوعات مربوط به آن مورد توجه مسئولان ذیربط قرار گرفته و به تبع

1 Garcia Falcon & Medina Munoz
2 Hall

منافع حاصل از آن، بتوان تأثیرات منفی آن را به حداقل کاهش داد.

۱-۵- فرضیات

فرضیاتی که در این مقاله بررسی می‌گردد عبارتند از:

توسعه گردشگری در توسعه اقتصادی شهر کرمانشاه مؤثر است؛

توسعه گردشگری در توسعه اجتماعی - فرهنگی شهر کرمانشاه تأثیر مثبت دارد؛

۱-۶- روش تحقیق

این پژوهش از نوع مطالعات توصیفی و تحلیلی و از نوع پیمایشی است که به دو شکل مطالعات اسنادی-کتابخانه‌ای و استفاده از پرسشنامه انجام پذیرفت. بدین ترتیب که ابتدا جهت روشن شدن ادبیات موضوع تحقیق و تدوین مبانی نظری و سوابق پژوهش از مطالعات نظری بهره گرفته شد که با رجوع به کتابخانه‌ها و استفاده از کتب، پایان نامه‌ها و مقالات نگاشته شده، مرحله اول پژوهش به انجام رسید. در مرحله بعدی پژوهش، پرسشنامه‌ها در بین کارشناسان و مسئولان اداره میراث فرهنگی و گردشگری شهر کرمانشاه و شهرداری شهر کرمانشاه، توزیع گردید. به دلیل حجم کم، تمام جامعه آماری (۵۰ نفر) به عنوان نمونه انتخاب شدند و مورد مطالعه قرار گرفتند. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیات از ضریب همبستگی و رگرسیون خطی ساده استفاده شده و تجزیه و تحلیل‌های آماری با استفاده از نرم افزار SPSS انجام گردیده است.

هدایی (۱۳۷۷): در پایان نامه خود تحت عنوان «بررسی جاذبه‌های جهانگردی شهرستان کرمانشاه» به بررسی جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی گردشگری پرداخته و نقش این پیامدها را در توسعه منطقه مورد بررسی قرار داده است و مهمترین موانع توسعه گردشگری در این شهرستان را ناشناخته ماندن زمینه‌ها و جاذبه‌های گردشگری آن دانسته و معتقد است با برنامه ریزی اصولی جهت توسعه گردشگری این منطقه می‌توان در آینده این منطقه را به یک قطب توریستی تبدیل کرد.

کاظمی (۱۳۸۲): در مقاله خود با عنوان «آثار اقتصادی و فرهنگی توسعه جهانگردی از دیدگاه ساکنان» به بررسی و تحلیل دیدگاه ساکنان مقصدهای جهانگردی نسبت به آثار اقتصادی و فرهنگی این پدیده بر اساس پژوهش‌های انجام شده می‌پردازد و به این نتیجه رسیده است که شناسایی آثار واقعی جهانگردی در ادراک و نگرش ساکنان و در توسعه این صنعت تأثیر بسزایی دارد.

اسلامی (۱۳۸۹): در مقاله خود با عنوان سنجش تأثیرات اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و زیست محیطی توسعه گردشگری تأثیرات گردشگری در شهرستان مشکین شهر را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده است که توسعه گردشگری در این شهر آثار نامطلوبی را در محیط زیست به وجود آورده است. همچنین، توسعه گردشگری در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این شهرستان تأثیر داشته است و در پژوهش خود راهکارهایی برای توسعه پایدار گردشگری ارائه داده تا ضمن افزایش

مقدار آلفا برای پرسشنامه کارشناسان ۰/۸۰۷ بدست آمده است که حاکی از مقادیری مناسب و مطلوب است.

آزمون روایی که در این پژوهش به کار گرفته شده، روایی صوری و محتوایی است. برای آزمون پایایی پرسشنامه نیز از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. همان طور که (جدول ۱) نشان می‌دهد،

جدول (۱): تعیین پایایی پرسشنامه (به تفکیک متغیرها)

نام متغیر	نوع متغیر	تعداد نمونه	ضریب آلفای کرونباخ
توسعه گردشگری	مستقل	۵۰	۸۳/۴
توسعه اقتصادی	وابسته	۵۰	۸۰/۷
توسعه اجتماعی - فرهنگی	وابسته	۵۰	۷۶/۶
کل پرسشنامه		۵۰	۸۰/۷

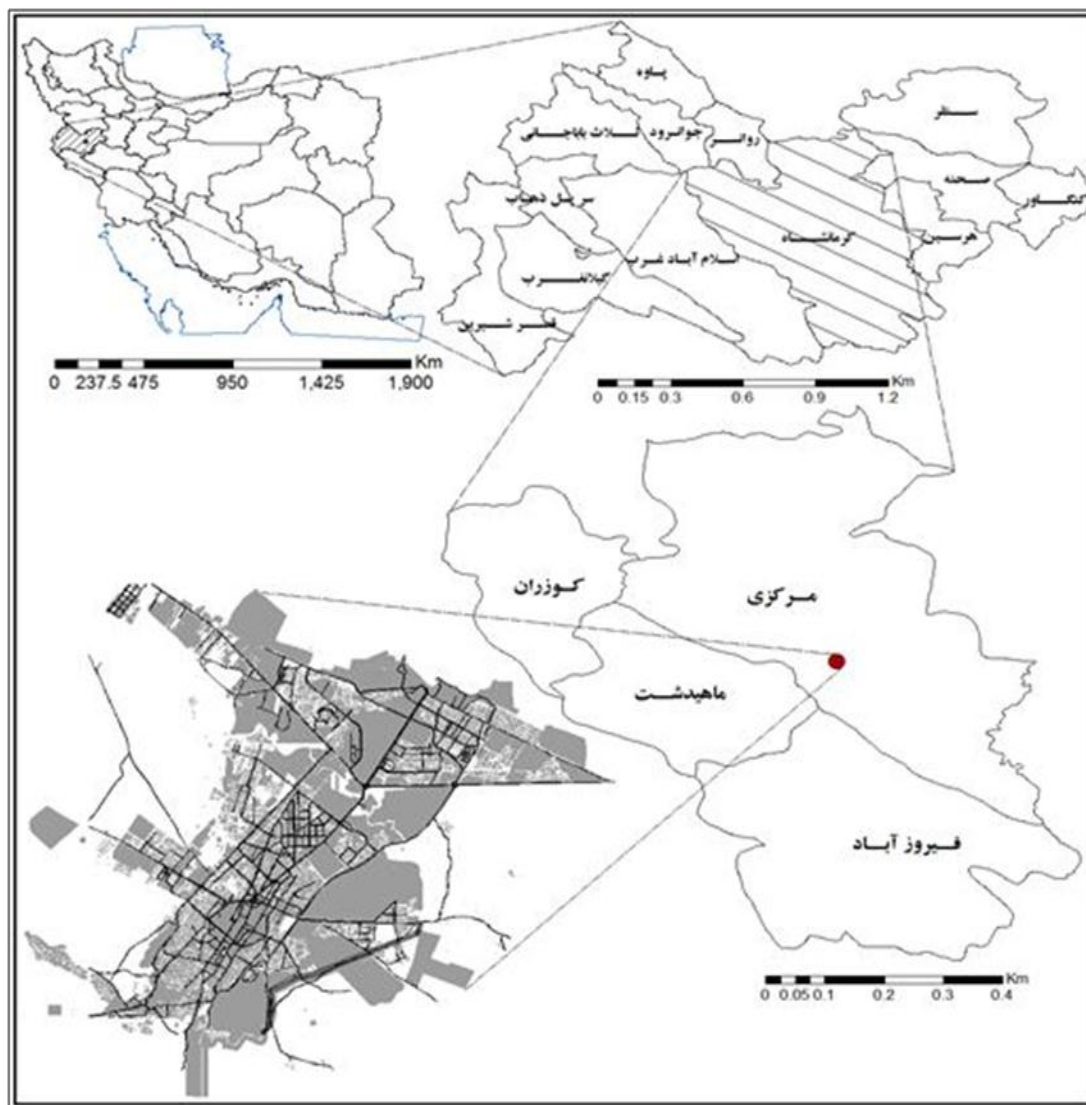
شمال، فرا گرفته‌اند. ارتفاع شهر کرمانشاه از سطح دریا ۱۳۲۲ متر است (اختر، ۱۳۸۳: ۲۹) این منطقه دارای آب و هوای معتدل کوهستانی است. متوسط میزان بارندگی سالیانه ۴۷۷ میلیمتر و مقدار متوسط دمای سالانه ۱۴/۲ درجه سانتیگراد است (اداره کل آب و هواشناسی استان کرمانشاه، ۱۳۸۷). این شهر دارای جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی متنوع و فراوانی است که در فصل بهار طبیعت زیبای این شهر گردشگران زیادی را به سوی خود جذب می‌کند. از مهمترین جاذبه‌های طبیعی می‌توان به کوه‌ها و ارتفاعات بلند (کوه سفید، کوه طاق‌بستان، کوه بیستون)، سراب‌ها (سراب طاق‌بستان، سراب نیلوفر، سراب قنبر و سراب خضر زنده) و رودخانه‌های این منطقه (رودخانه قره سو، رودخانه رازآور و گاماسیاب) اشاره کرد. از مهمترین جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی نیز می‌توان از تکیه معاون الملک، تکیه بیگلربیگی، مقبره فاضل تونی، مقبره مولانا، مساجد دولت شاه، حاج شهباز خان

۱-۷- محدوده و قلمرو پژوهش

شهر کرمانشاه در طول جغرافیایی ۴۷ درجه و ۴ دقیقه و عرض جغرافیایی ۳۴ درجه و ۱۶ دقیقه، با وسعت تقریبی ۷۹۸۳ کیلومتر مربع به عنوان شهر مرکز شهرستان کرمانشاه دارای اهمیت استراتژیک است. به صورتی که بعد مسافت از این شهر تا مرز خسروی، تا مرکز استان کردستان تا مرکز استان همدان و تا مرکز استان لرستان با اندکی تفاوت تقریباً به یک اندازه است (فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور، ۱۳۷۹: ۱۵). جمعیت این شهر بالغ بر ۷۹۴۸۶۳ نفر است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵). کرمانشاه از شهرهای تاریخی و فرهنگی ایران است و به دلیل قرار گیری در تقاطع دو محور شمال به جنوب و شرق به غرب و نیز همجواری با کشور عراق و واقع شدن بر سر راه کربلا و بغداد از اهمیت بسیاری برخوردار است (شهام، ۱۳۸۴: ۱۴۰). این شهر بر دشتی وسیع بنا شده که دو طرف آن را کوه‌های سفید از طرف جنوب و پراو و طاق‌بستان از طرف

و بازار سنتی کرمانشاه نام برد.

شاهزاده و مسجد جامع کرمانشاه، خانه‌های تاریخی
معین‌الکتاب، خواجه باروخ و آثار باستانی طاق‌بستان

شکل ۱- (موقعیت جغرافیایی استان، شهرستان و شهر کرمانشاه)

۲- مبانی نظری

با این حال شایان ذکر است که در واقع محیط انسانی و محیط طبیعی در هم آمیخته‌اند و فعالیت انسانی هم بر محیط طبیعی اثر می‌گذارد و از آن اثر می‌پذیرد (www.tourismscience.ir). در واقع گردشگری فعالیت چند منظوره است که در مکانی خارج از محیط عادی گردشگر انجام می‌گیرد و مسافرت

گردشگری در محیطی صورت می‌گیرد که متشکل از انسان و ویژگی‌های طبیعی است. محیط انسانی متشکل از عوامل و فرایندهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. محیط طبیعی نیز از گیاهان، جانوران و زیست‌گاه‌هایشان تشکیل می‌شود.

گردشگر بیش از یک سال طول نمی‌کشد و هدف، تفریح، تجارت و یا فعالیت‌های دیگر است (1997, W.T.O).

گردشگری می‌تواند به عنوان شکلی با اهمیت از فعالیت‌های انسانی اثرات قابل توجهی داشته باشد. این اثرات در منطقه مقصد جایی که گردشگران با محیط محلی، اقتصاد، فرهنگ و جامعه تعامل دارند بسیار مشهود است. از این رو می‌توان به طور مرسوم اثرات گردشگری را با عناوین اثرات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و زیست محیطی مورد بررسی قرار داد (www.tourismscience.ir). توجه به آثار و پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ناشی از توسعه فعالیت‌های گردشگری در روند تهیه گزارشات ارزیابی از اهمیت خاصی برخوردار است (شاکری، ۱۳۸۳: ۴۷). هدف از توسعه گردشگری چه در سطح بین‌المللی و چه در سطح ملی، امکان توسعه اقتصادی و اجتماعی نواحی مقصد است. به همین دلیل اکثر کشورهای جهان به اهمیت گردشگری در اقتصاد جهانی از نظر نقش آن در درآمد و اشتغال توجه کرده‌اند (رضوانی، ۱۳۸۷: ۹۱).

اثرات اقتصادی گردشگری متنوع است. مهمترین اثر توسعه گردشگری، ایجاد اشتغال و درآمد در منطقه است. نتایج تحقیقات مختلف در ارتباط با اثرات اقتصادی توسعه گردشگری موید این مطلب است که توسعه این صنعت به کاهش بیکاری و کسب درآمد منتهی می‌گردد (شاکری، ۱۳۸۳: ۴۷). برآوردها نشان می‌دهد گردشگری به عنوان بزرگترین صنعت جهان، ارزش افزوده‌ای در حدود ۳/۴ تریلیون دلار و یا ۱۰ درصد GDP (تولید ناخالص داخلی) جهانی دارد و

۱۰/۶ درصد اشتغال جهان را شامل می‌شود (رضوانی، ۱۳۸۷: ۹۱). افزون بر این‌ها، صنعت گردشگری همچنین، دارای آثار اقتصادی گسترده‌ای دیگری نیز هست. ایجاد تنوع در فعالیت‌های اقتصادی و منابع موجود درآمد، افزایش تقاضا برای کالاهای داخلی، افزایش تسهیلات اقامتی مانند هتل‌ها و رستوران‌ها، ارتقای سطح زندگی مردم، بهبود زیرساخت‌ها و امکانات موجود، از مهمترین تأثیرات مثبت اقتصادی توسعه گردشگری به شمار می‌روند (زاهدی، ۱۳۸۵: ۴۳).

اگر چه اثرات مثبت اقتصادی صنعت گردشگری انکار ناپذیر است، ولی جذابیت این آثار نباید ما را از توجه به تبعات منفی گسترش بی‌رویه صنعت گردشگری باز دارد. از جمله تبعات منفی اقتصادی صنعت گردشگری در منطقه، می‌توان به اثر تورمی و افزایش قیمت کالاها و خدمات در منطقه، امکان جابه‌جایی نیروی کار و مواجه شدن صنایع با کمبود نیروی کار و افزایش نسبی مالیات‌ها در مقاصد گردشگری اشاره کرد (www.tourismscience.ir).

اثرات اجتماعی و فرهنگی گردشگری شیوه‌هایی هستند که در آن گردشگری تغییراتی را در نظام‌های ارزشی، رفتار افراد، روابط خانواده‌ها، سبک زندگی جمعی، مراسم سنتی و سازمان‌های اجتماعی ایجاد می‌کند (رضوانی، ۱۳۸۷: ۹۳) و از جمله مهمترین ملاحظات توسعه گردشگری در هر منطقه به شمار می‌روند، هر چند که اندازه‌گیری این آثار نسبت به آثار اقتصادی و زیست محیطی به مراتب دشوارتر است. این آثار می‌توانند در کشورهایی که هنوز از نظر اجتماعی و اقتصادی به شدت سنتی هستند،

درصد کارشناسان و مسولان با تأثیر بسیار زیاد و ۴۰ درصد با تأثیر زیاد جاذبه‌های گردشگری در جذب گردشگران موافق بودند. ۶۲ درصد از کارشناسان نقش مناظر طبیعی در جذب گردشگر را خوب و بسیار خوب و ۲۶ درصد متوسط ارزیابی کردند. این ارقام بیانگر اهمیت زیاد مناظر طبیعی شهر کرمانشاه در توسعه گردشگری است. طبق بررسی‌های صورت گرفته، ۶۸ درصد کارشناسان وضعیت آثار تاریخی را در جذب گردشگر، خوب و بسیار خوب، ۲۶ درصد متوسط و ۶ درصد نامناسب ارزیابی کردند. با توجه به ارقام فوق، شهر کرمانشاه با داشتن آثار تاریخی و به یاد ماندنی، وضعیت مناسبی را در جذب گردشگر دارد (جدول ۲).

امکانات و خدمات گردشگری نقش زیادی در توسعه گردشگری دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که وضعیت امکانات و خدمات رفاهی و اقامتی در شهر کرمانشاه ضعیف است. به طور کلی ۴۴ درصد پاسخ دهندگان، وضعیت امکانات و تسهیلات گردشگری شهر را نامناسب و بسیار نامناسب، ۴۴ درصد متوسط و ۱۲ درصد خوب و بسیار خوب ارزیابی کردند. همچنین ۴۰ درصد کارشناسان وضعیت امکانات دسترسی و حمل و نقل را نامناسب و بسیار نامناسب، ۳۸ درصد متوسط و ۲۲ درصد خوب و بسیار خوب ارزیابی کردند. این ارقام نشان می‌دهد که وضعیت دسترسی و حمل و نقل در این منطقه راضی کننده نیست و برای توسعه گردشگری، داشتن یک برنامه ریزی صحیح در این زمینه لازم است (جدول ۲).

بسیار سرنوشت ساز و مهم به شمار رود (سازمان جهانی جهانگردی، ۱۳۷۹: ۷۹). با توجه به اینکه اثرات اجتماعی - فرهنگی گردشگری بسیار گسترده است، در زیر با بررسی مطالعات مختلف به طور خلاصه به بعضی از این پیامدها اشاره می‌شود:

افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی مردم، ایجاد وسعت نظر و بسط حوزه دید مردم، احیای سنت‌های محلی و ایجاد احترام متقابل بین مردمی با فرهنگ‌های متنوع.

از پیامدهای منفی اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری: امکان افزایش جرم و جنایت، تخریب مبانی اعتقادی و ارزشی، امکان گسترش آلودگی‌های رفتاری متعارض با هنجارهای جامعه و تخریب و آسیب رسانی به میراث فرهنگی و تاریخی را می‌توان نام برد (زاهدی، ۱۳۸۷: ۴۹).

۳- بررسی و تحلیل داده‌ها

در تحلیل و بررسی توصیفی پرسشنامه کارشناسان، پتانسیل‌ها و توان‌های موجود در جهت توسعه گردشگری منطقه مورد مطالعه، اثرات اقتصادی توسعه گردشگری، تأثیرات فرهنگی - اجتماعی توسعه گردشگری در شهر کرمانشاه، مورد ارزیابی قرار گرفت.

۳-۱- توسعه گردشگری در شهر کرمانشاه

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که وضعیت جاذبه‌های گردشگری در شهر کرمانشاه نقش زیادی را در توسعه گردشگری منطقه مورد مطالعه دارد. ۲۸

جدول ۲- ارزیابی وضعیت توسعه گردشگری در شهر کرمانشاه از نظر کارشناسان (درصد)

توسعه گردشگری	بسیار خوب	خوب	متوسط	نامناسب	بسیار نامناسب
وضعیت جاذبه‌های گردشگری	۲۸	۴۰	۱۸	۱۴	۰
نقش مناظر طبیعی و زیبا	۲۴	۳۸	۲۸	۱۰	۰
نقش آثار تاریخی	۳۶	۳۲	۲۶	۶	۰
وضعیت توسعه امکانات اقامتی و رفاهی	۲	۱۰	۴۴	۳۶	۸
وضعیت دسترسی و امکانات حمل و نقل	۴	۱۸	۳۸	۳۲	۸

منبع: مطالعات میدانی

۳-۲- اثرات اقتصادی توسعه گردشگری

۱۲ درصد از مسئولین و کارشناسان میزان تأثیر توسعه گردشگری در ایجاد درآمد و افزایش اشتغال در بخش گردشگری و بخش‌های مربوط به آن و همچنین افزایش مالیات و درآمد برای دولت را بسیار زیاد، ۳۲ درصد زیاد، ۴۲ درصد متوسط، ۱۰ درصد کم و ۴ درصد بسیار کم ارزیابی کردند: از این ارقام چنین استنباط می‌شود که توسعه گردشگری، در ایجاد اشتغال در بخش‌های مربوط به گردشگری و همچنین افزایش درآمد برای دولت مؤثر است. در کل، ۳۸ درصد پاسخ دهندگان تأثیر گردشگری در ایجاد تنوع در فعالیت‌های اقتصادی را زیاد و بسیار زیاد و ۲۲ درصد کم و بسیار کم ارزیابی کردند. بنابراین، گردشگری در تنوع فعالیت‌های اقتصادی

این شهر نسبتاً مؤثر است. طبق بررسی‌های انجام شده ۱۶ درصد کارشناسان، نقش گردشگری در ارتقای سطح زندگی ساکنان منطقه را بسیار زیاد، ۳۴ درصد زیاد و ۳۶ درصد متوسط ارزیابی کردند. این بررسی‌ها نشان می‌دهد که توسعه گردشگری، از طریق ایجاد درآمد و اشتغال برای مردم، در ارتقای سطح زندگی مردم شهر، مؤثر واقع شده است. گردشگری و بهبود زیرساخت‌ها و امکانات رابطه‌ای متقابل با هم دیگر دارند و توسعه هر کدام به توسعه دیگری منجر می‌شود. ۱۶ درصد از مسئولان تأثیر گردشگری در بهبود زیرساخت‌ها را به میزان بسیار زیاد، ۳۸ درصد به میزان زیاد، ۲۸ درصد به میزان متوسط و ۱۸ درصد به میزان کم بیان کردند (جدول ۳).

جدول ۳- ارزیابی تأثیرات اقتصادی توسعه گردشگری از دیدگاه کارشناسان (به درصد)

اثرات اقتصادی توسعه گردشگری	بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم
ایجاد درآمد و افزایش اشتغال	۱۲	۳۲	۴۲	۱۰	۴
افزایش مالیات و درآمد برای دولت	۱۲	۳۲	۴۲	۱۰	۴
تنوع در فعالیت‌های اقتصادی	۱۴	۲۴	۴۰	۱۸	۴
ارتقاء سطح زندگی مردم	۱۶	۳۴	۳۶	۱۲	۲
بهبود زیرساخت‌ها و امکانات موجود	۱۶	۳۸	۲۸	۱۸	۰

منبع: مطالعات میدانی

۳-۳- اثرات فرهنگی - اجتماعی توسعه گردشگری

۵۴ درصد از کارشناسان تأثیر گردشگری در آشنایی مردم بومی با نحوه زندگی مردمان دیگر را زیاد و بسیار زیاد، ۳۴ درصد متوسط و ۱۲ درصد نیز کم ارزیابی کردند. ارقام فوق نشان می‌دهد، توسعه گردشگری در ایجاد امکان آشنایی مردم بومی با نحوه زندگی مردمان دیگر نقش دارد. این امکان از طریق ورود گردشگران که دارای فرهنگ‌های متفاوتی هستند، ایجاد می‌گردد. کارشناسان اظهار نموده‌اند که توسعه گردشگری تأثیر زیادی را در افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی ساکنان این منطقه دارد. ۴۴ درصد این تأثیر را زیاد و بسیار زیاد و ۲۰ درصد این تأثیر را کم و بسیار کم دانسته‌اند. توسعه گردشگری از طریق افزایش درآمد، ایجاد اشتغال و ... می‌تواند منجر به افزایش رفاه در زندگی مردم شود. مطالعه انجام شده نشان می‌دهد که در مجموع ۴۲ درصد کارشناسان و مسؤلان به تأثیر زیاد و بسیار زیاد و ۲۸ درصد نیز به تأثیر کم و بسیار کم گردشگری در ایجاد وسعت نظر و گسترش حوزه دید ساکنان بومی اشاره کردند. گردشگران با فرهنگ‌های مختلف ممکن است مردم را تحت تأثیر فرهنگ و رفتار خود قرار دهند. کارشناسان تأثیرات توسعه گردشگری را در غنی شدن تجارب فرهنگی افراد جامعه این چنین ارزیابی کردند: ۳۸ درصد زیاد و بسیار زیاد، ۴۲ درصد متوسط، ۲۰ درصد کم و بسیار کم. یکی دیگر

از نتایج فرهنگی توسعه گردشگری انتقال ارزش‌های فرهنگی مثبت جامعه میزبان بر گردشگران است. ارقام نشان می‌دهد که ۴۴ درصد پاسخ دهندگان، به میزان زیاد تا بسیار زیاد موافق تأثیر گردشگری در انتقال ارزش‌های فرهنگی مثبت مردم به سایر مردمان (گردشگران و مسافران) هستند و ۱۴ درصد به تأثیر کم آن اشاره کردند. توسعه گردشگری نیز باعث می‌شود که میراث فرهنگی در منطقه گردشگر پذیر اهمیت یابد و سازمان‌ها و برنامه ریزان به فکر مرمت، بازسازی و حفظ میراث‌های تاریخی بیافتند. ۴۸ درصد کارشناسان ادارات و سازمان‌های شهر کرمانشاه بیان کردند که توسعه گردشگری در حفظ میراث فرهنگی و تاریخی شهر به میزان متوسط تا بسیار زیادی مؤثر است و ۴۴ درصد این تأثیر را متوسط دانسته‌اند. همچنین ۴۸ درصد کارشناسان اعتقاد دارند که توسعه گردشگری، در احیای سنت‌های محلی شهر کرمانشاه، به میزان زیاد و بسیار زیادی مؤثر است و ۲۴ درصد نیز این تأثیر را کم و بسیار کم دانستند. یکی دیگر از نتایجی که توسعه گردشگری می‌تواند به دنبال داشته باشد، افزایش فضاها و مکان‌های عمومی است. ۲۴ درصد کارشناسان به میزان بسیار زیاد، ۲۶ درصد به میزان زیاد، ۳۲ درصد به میزان متوسط و ۱۸ درصد به میزان کم موافق تأثیر گردشگری در افزایش فضاها و مکان‌های عمومی در سطح شهر هستند.

جدول ۴- ارزیابی تأثیرات اجتماعی- فرهنگی توسعه گردشگری از دیدگاه کارشناسان (به درصد)

اثرات اجتماعی - فرهنگی توسعه گردشگری	بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم
آشنایی مردم بومی با نحوه زندگی مردمان دیگر	۱۰	۴۴	۳۴	۱۲	۰
افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی مردم	۱۰	۳۴	۳۶	۱۴	۶
ایجاد وسعت نظر و گسترش حوزه دید مردم	۸	۳۴	۳۰	۲۴	۴
غنی شدن تجارب فرهنگی افراد جامعه	۱۰	۲۸	۴۲	۱۸	۲
ایجاد امکان انتقال ارزش‌های فرهنگی مثبت به سایر مردمان	۱۰	۳۴	۴۲	۱۴	۰
حفظ میراث تاریخی و فرهنگی	۳۸	۱۰	۴۴	۸	۰
احیای سنت‌های محلی	۱۶	۳۲	۲۸	۲۰	۴
افزایش فضاها و مکان‌های عمومی	۲۴	۲۶	۳۲	۱۸	۰

منبع: مطالعات میدانی

۴- بررسی و آزمون فرضیه‌ها

H_0 : بین توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی

ارتباط معنی داری وجود ندارد.

H_1 : بین توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی

ارتباط معنی داری وجود دارد.

در این پژوهش برای تحلیل دو متغیر توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی، از تحلیل رگرسیون خطی ساده استفاده شده است. با توجه به آزمون رگرسیون فرضیه، ضریب تعیین (R Square) بین دو متغیر (توسعه اقتصادی و توسعه گردشگری) ۱۷ درصد است یعنی توسعه گردشگری تنها ۱۷ درصد تغییرات ایجاد شده در متغیر وابسته را پیش بینی می کند.

ملاک اساسی بر با ارزش بودن یک فرضیه قابلیت آزمون آن است و آزمون فرضیه سنجش صحت و سقم ادعای ارائه شده از دیدگاه محقق است. روش‌های مختلفی برای تأیید و یا رد فرضیه پژوهش وجود دارد، که در این قسمت با استفاده از تحلیل واریانس رگرسیون (ANOVA) به بررسی تحلیلی فرضیات تحقیق اقدام می شود.

فرضیه اول: بین توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی در شهر کرمانشاه رابطه معنی داری وجود دارد.

جدول ۵- ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون

ضریب	ضریب تعیین	ضریب تعدیل شده	خطای معیار میانگین
۰/۴۲۱	۰/۱۷۷	۰/۱۶۰	۰/۶۰۰۳

آزمون، فرض H_0 رد می شود، زیرا مقدار معنی داری (Sig) (۰/۰۰۲) کمتر از آلفای مورد نظر (۰/۰۵) است.

جدول تحلیل واریانس رگرسیون (۶) نیز خطی بودن رابطه بین دو متغیر توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی را تأیید می کند، زیرا سطح معنی داری (Sig) کمتر از ۵ درصد است. با توجه به نتایج این

جدول ۶- تحلیل واریانس رگرسیون (ANOVA)

مدل	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	توزیع فیشر (F)	سطح معنی داری
رگرسیون	۳/۷۲۴	۱	۳/۷۲۴	۱۰/۳۳۳	۰/۰۰۲

نتایج تحلیل رگرسیون در جدول (۷) با توجه به ضریب استاندارد آن، نشان می‌دهد که به ازای هر واحد تغییر در متغیر مستقل، ۰/۴۲۱ در متغیر وابسته تغییر ایجاد می‌شود.

جدول ۷- تحلیل رگرسیون (تأثیر توسعه گردشگری در توسعه اقتصادی)

مدل رگرسیون	ضریب استاندارد نشده	ضریب استاندارد	T	Sig
B	خطای معیار	Beta	۳/۰۰۸	۰/۰۰۴
مقدار ثابت	۱/۷۱۵	۰/۴۲۱	۳/۲۱۵	۰/۰۰۲
توسعه گردشگری	۰/۵۲۳			

فرضیه دوم: بین توسعه گردشگری و توسعه اجتماعی - فرهنگی در شهر کرمانشاه رابطه معناداری وجود دارد.

H_0 : بین توسعه گردشگری و توسعه اجتماعی - فرهنگی ارتباط معنی داری وجود ندارد.

H_1 : بین توسعه گردشگری و توسعه اجتماعی - فرهنگی ارتباط معنی داری وجود دارد.

در این پژوهش برای تحلیل دو متغیر توسعه گردشگری و توسعه اجتماعی فرهنگی، از تحلیل رگرسیون خطی ساده استفاده شده است. با توجه به آزمون رگرسیون فرضیه، ضریب تعیین (R Square) بین دو متغیر (توسعه اجتماعی - فرهنگی و توسعه گردشگری) ۱۶ درصد است. به عبارت دیگر، توسعه گردشگری تنها ۱۶ درصد تغییرات ایجاد شده در متغیر وابسته را پیش بینی می‌کند.

جدول ۸- ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون

ضریب	ضریب تعیین	ضریب تعدیل شده	خطای معیار میانگین
۰/۴۰۷	۰/۱۶۶	۰/۱۴۸	۰/۶۴۲۹

جدول تحلیل واریانس رگرسیون نیز خطی بودن رابطه بین دو متغیر توسعه گردشگری و توسعه اجتماعی - فرهنگی را تأیید می‌کند. همچنین با توجه به نتایج این آزمون، فرض H_0 نیز رد می‌شود، زیرا مقدار معنی داری (Sig) (۰/۰۰۳) کمتر از آلفای مورد نظر (۰/۰۵) است.

جدول ۹- تحلیل واریانس رگرسیون (ANOVA)

مدل	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	توزیع فیشر (F)	سطح معنی داری
رگرسیون	۳/۹۳۹	۱	۳/۹۳۹	۹/۵۲۸	۰/۰۰۳

با توجه به نتایج جدول ذیل، ضریب استاندارد تحلیل رگرسیون ۰/۴۰۷ است که نشان می‌دهد به ازای هر واحد تغییری در متغیر مستقل، ۰/۴۰۷ در متغیر وابسته تغییر ایجاد می‌شود.

جدول ۱۰- تحلیل رگرسیون (تأثیر توسعه گردشگری در توسعه اجتماعی - فرهنگی)

Sig	T	ضریب استاندارد نشده		مدل رگرسیون
		Beta	خطای معیار	
۰/۰۱۳	۲/۵۸۵	۰/۴۰۷	۰/۶۱۰	مقدار ثابت
۰/۰۰۳	۳/۰۸۷		۰/۱۷۴	توسعه گردشگری

افزایش فضاها و مکان‌های عمومی و غنی شدن تجارب فرهنگی افراد جامعه می‌شود. با توجه به بررسی و تحلیل فرضیه‌های پژوهش می‌توان به این نتایج رسید که، بیشترین درصد اثرگذاری در توسعه گردشگری شهر کرمانشاه مربوط به متغیر توسعه اقتصادی با وزن ۱۷ درصد کل تغییرات است و توسعه اجتماعی و فرهنگی با وزن ۱۶ درصد کل تغییرات در اولویت دوم است.

۶- ارائه پیشنهادات

با توجه به نتایج به دست آمده، پیشنهادهایی که در ادامه ذکر می‌گردد، برای توسعه گردشگری و افزایش تأثیرات مثبت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی گردشگری در شهر کرمانشاه است.

- توانمندیهای منحصر به فرد شهر کرمانشاه (طاق بستان، خسرو و شیرین و ...) می‌تواند که برای هریک از این سرمایه‌های بزرگ کشوری و بشری طرح

۵- جمع بندی و نتیجه گیری

شهر کرمانشاه یکی از مناطق بارز در کشور در زمینه جاذبه‌های گردشگری است. این شهر با داشتن جاذبه‌های طبیعی و تاریخی متنوع می‌تواند زمینه ساز توسعه صنعت گردشگری در کشور باشد و این امر منوط به برنامه ریزی و مدیریت صحیح مسئولین و جذب سرمایه گذاری‌های دولتی و خصوصی در طرحها و پروژه‌های گردشگری است. با توسعه گردشگری در منطقه زمینه‌های جذب درآمد و اشتغال زایی نیز برای ساکنان این شهر بیش از پیش مهیا خواهد شد و از این طریق اوضاع اقتصادی و فرهنگی منطقه بهبود خواهد یافت. شایان ذکر است که توسعه فعالیت گردشگری تنها به دستاوردهای اقتصادی محدود نمی‌شود، بلکه پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن نیز حائز اهمیت است. از جمله سبب حفظ میراث تاریخی و فرهنگی شهر، ایجاد امکان انتقال ارزشهای فرهنگی مثبت به سایر مردمان،

- ایجاد تسهیلات تفریحی فرهنگی و افزایش فضاها و مکان‌های عمومی و بهبود وضعیت بهداشتی مکان‌های گردشگری؛

- آموزش و اطلاع رسانی به مردم در مورد نحوه برخورد با گردشگران، تا از تعارض بین مردم و گردشگران جلوگیری گردد؛

- ایجاد سرویس‌ها و ایستگاه‌های حمل گردشگر به مکان‌های گردشگری و کنترل نظم و کرایه‌ها؛

- گسترش و توسعه پارکینگ‌ها با توجه به نیاز گردشگران و افزایش تعداد گردشگران و تردد زیاد آنها نیاز است. این اقدام بیشتر به ویژه در طاق بستان که یکی از مهمترین جاذبه گردشگری شهر کرمانشاه به شمار می‌آید، صورت گیرد؛

منابع

- اختر، مزگان، ۱۳۸۳، سرزمین سنگ و آب، انتشارات سازمان ایرانگردی و جهانگردی استان کرمانشاه.

- اداره کل آب و هواشناسی استان کرمانشاه، ۱۳۸۷.

- اسلامی پریخانی، صدیقل، ۱۳۸۸، برنامه ریزی توسعه پایدار توریسم در شهرستان مشکین شهر، ضرابی، اصغر، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه اصفهان.

- رضوانی، محمدرضا، ۱۳۸۷، توسعه گردشگری روستایی با رویکرد گردشگری پایدار، انتشارات دانشگاه تهران.

- زاهدی، شمس السادات، ۱۳۸۵، مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار (با تأکید بر محیط زیست)، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.

جامع و تفضیلی آماده گردد و به دلیل اهمیت نظرات صاحبان اندیشه به دقت و ظرافت اخذ گردد؛

- شهر کرمانشاه استعداد قطب بزرگ گردشگری از حیث تاریخی، مردم شناسی، مذهبی، اکوتوریسم را دارد تدوین برنامه عملیاتی برای این استعدادها مورد تاکید قرار گیرد؛

- تقویت رشته‌های دانشگاهی صنعت گردشگری از جمله برنامه ریزی گردشگری، مدیریت جهانگردی و ...؛

- ایجاد بستری مناسب برای افزایش مدت اقامت گردشگران از جاذبه‌های گردشگری کرمانشاه در مسیرهای گردشگری نظیر طاق بستان، سراب نیلوفر و ...؛

- تهیه برنامه‌های اشتغال در صنعت گردشگری و بخش‌های ذی ربط و به حداکثر رساندن اشتغال محلی در گردشگری از طریق آموزش صحیح اشخاص برای فعالیت در بخش گردشگری و ایجاد زمینه‌های افزایش اشتغال در این زمینه و استخدام و بکارگیری نیروهای متخصص در صنعت گردشگری؛

- گسترش تولید و فروش صنایع دستی محلی به گردشگران که منافع اقتصادی فراوانی را برای مردم منطقه فراهم می‌آورد؛

تنوع بخشیدن به محصولات گردشگری جهت جلب توجه گردشگران در تمام طول سال در اولویت برای توسعه فعالیت‌های گردشگری در منطقه؛

- ایجاد تأسیسات اقامتی کمپ و سکوی چادر زنی برای اقامت‌های کوتاه مدت گردشگران به خصوص در اطراف پارک کوهستان و پارک شاهد؛

- سازمان جهانی جهانگردی، ۱۳۷۹، برنامه ریزی توریسم در سطح ملی و منطقه ای، ترجمه بهرام رنجبریان و محمد زاهدی، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.
- شاکری، رضا، ۱۳۸۳، مطالعه و تدوین راهنمای ارزیابی پیامدهای زیست محیطی طرح‌های توسعه گردشگری پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- شهام، افشین و هیلدا دادفر، ۱۳۸۴، جغرافیای جهانگردی ایران، انتشارات طراوت، تهران.
- فرزین، محمدرضا، ۱۳۸۲، بررسی و نقد برنامه ریزی گردشگری ایران و چالش‌های اصلی در برنامه چهارم، مجموعه مقالات بررسی سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه جهانگردی در جمهوری اسلامی ایران، تهراندانشگاه علامه طباطبائی و سازمان ایرانگردی و جهانگردی.
- کاظمی، مهدی، ۱۳۸۵، مدیریت گردشگری، انتشارات سمت، تهران.
- کاظمی، مهدی، ۱۳۸۲، بررسی اثرات اقتصادی و فرهنگی توسعه جهانگردی از دیدگاه ساکنان، فصلنامه مطالعات جهانگردی، شماره ۳.
- گی، چاک. وای، ۱۳۸۲، جهانگردی در چشم اندازی جامع، ترجمه علی پارسایان و محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۸۵.
- معاونت سنجش از دور و جغرافیا، ۱۳۷۹، فرهنگ جغرافیایی شهرستان‌های کشور، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران.
- مهدی آبادی، شکوفه، ۱۳۸۴، ارزیابی طرح‌های توسعه توریسم سایت تاریخی - طبیعی بیستون و ارائه راه کارهای آن، رحمانی، بیژن، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر.
- هدایی، هوشنگ، ۱۳۷۷، بررسی جاذبه‌های جهانگردی شهرستان کرمانشاه، محلاتی، صلاح‌الدین، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا دانشگاه شهید بهشتی.
- Garcia Falcon, J, M, Medina_ Munoz,D, 1999, Sustainable Tourism Development In Islands: A CASE STUDY OF GRAN CANARIA, www.Science direct.com
- Hall, D R, 2000, Tourism as Sustainable Development? The all Albanian Experience of Transition, www.Science direct.com
- World Tourism Organization, 1997.
- World Tourism Organization, 2005, Tourism Highlights 2006 editions. (www.eModiran.com) (www.parsacity.com) (www.tourismscience.ir)